

Het Utrechts Orgelarchief Maarten Albert Vente (I)

Een rijke bron voor de toekomst

Maarten Albert Vente

Jaap den Hertog (†) Van jongs af aan koesterde Maarten Albert Vente (1915-1989) een droom: alles te weten van de geschiedenis van de Nederlandse orgelbouw. Al snel beseftte hij dat dat ideaal onhaalbaar was en zodoende beperkte hij zich in zijn wetenschappelijke werk tot de eerste eeuwen van die geschiedenis: de gotiek, de renaissance en de vroege barok. Bij zijn onderzoek betrok hij ook Duitsland, Vlaanderen en Frankrijk om te zien welke invloeden daar vanuit Nederland waren geweest. Om de ontwikkelingen in beeld te krijgen, bezocht hij archieven, schakelde hij archiefbeambten in en participeerde hij in een internationaal netwerk van orgelonderzoekers. Zo bouwde hij zijn documentatie op, een rijkdom aan primaire bronnen.

Ver voor zijn pensionering droeg Vente zijn studiearchief over aan de Utrechtse universiteit. Na zijn overlijden is dit archief onder de bezielende leiding van Jan Boogaarts, Joost van Gemert en Paul Op de Coul stevig uitgebreid. Daardoor is er nu een orgelarchief met meer dan 130.000 stukken. In de huidige opstelling beslaat het geheel ca. 110 strekkende meter archiefruimte en twee ligkasten. In 2000 is de Stichting Utrechts Orgelarchief Maarten Albert Vente opgericht met het doel alle materialen te conserveren en te ontsluiten, zodat ze voor onderzoek beschikbaar zijn. Recentelijk is dit orgelarchief van de Letterenbibliotheek naar de Universiteitsbibliotheek verhuisd. Reden om er aandacht voor te vragen; ook attenderen we potentiële gebruikers op de rijkdom aan studiemateriaal.

Van de redactie:

Eind april 2012 stuurde Jaap den Hertog de redactie een uitgebreid artikel over het Utrechts Orgelarchief Maarten Albert Vente. Hij schreef het artikel in zijn hoedanigheid van secretaris van het stichtingsbestuur dat het archief beheert, een functie die hij sinds de zomer van 2011 bekleedde. De redactie sprak met Den Hertog af dat het artikel later dit jaar of begin volgend jaar geplaatst zou worden.

Helaas overleed de auteur op 22 juli jongstleden.

Het artikel publiceert de redactie in dankbare herinnering aan Jaap den Hertog.

ARCHIEFONDERZOEKER PUR SANG

Van huis uit was Maarten Albert Vente historicus. Hij studeerde geschiedenis (en sociale geografie) aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.¹⁾ Daarbij onderging hij invloed van hoogleraar algemene en vaderlandse geschiedenis G.W. Kernkamp (1864-1943).²⁾ Als één van de eersten gaf Kernkamp college in archiefonderzoek; ook stuurde hij zijn studenten naar de archieven om daar onderzoek te verrichten.

Uit de vroege fase van het werk blijkt al dat archiefonderzoek Vente op het lijf was geschreven. In zijn dissertatie – met de beeldende titel *Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandse Orgel in de 16e eeuw* – behandelde hij een toenmaals nagenoeg onontgonnen terrein. Het boek bevatte niet alleen een uiteenzetting over de orgelbouw, in de bijlagen waren tal van archivalia opgenomen. Liefst 101 bladzijden had Vente nodig om ze voor de lezer uit te stallen. En hoewel een deel daarvan eerder was gepubliceerd, waren er veel tot dan toe onbekende pareltjes, zoals vroeg zestiende-eeuwse contracten uit 's-Hertogenbosch en twee overeenkomsten voor een orgel in de Onze-Lieve-Vrouwenkerk te Zwolle van de orgelbouwers Vastart (1447) en Jacob van Bilstein (1454).

De jonge Jan van Biezen las tijdens de hongerwinter 'in schier ontelbare

1) In april 1939 deed Vente zijn doctoraal examen geschiedenis (zijn kandidaats was in mei 1937), zoals te lezen in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 22 april 1939.

2) http://nl.wikipedia.org/wiki/Gerhard_Wilhelm_Kernkamp. Geraadpleegd 6 april 2012.

uren' in de *Bouwstoffen*. Hij bracht de disposities onder in een kaartsysteem, 'om zodoende de principes van de registeropbouw te achterhalen'.³⁾

In deze begintijd was het niet simpel om bronnenmateriaal te verzamelen. Nu stappen we in de auto, we gaan aan de slag in een goed geoutilleerde archief en we vinden onze weg aan de hand van gedetailleerde inventarissen. Toen was archiefonderzoek moeizaam en tijdrovend, want de archiefinstanties waren amper georganiseerd en de bestanden waren veelal ongeordend.

Op die problemen krijg je zicht bij het raadplegen van de verzameling brieven uit de collectie Vente in het Nederlands Muziek Instituut te 's-Gravenhage.⁴⁾

Als geschiedenisleraar had Vente slechts tijd voor onderzoek in vakanties en tijdens vrije dagen. De vrije zaterdag was er niet en op zondag ging men naar de kerk. Vandaar dat Vente per brief contact zocht met archivariissen en met collega-onderzoekers in binnen- en buitenland. Al vroeg wisselde hij gegevens uit met de bekende Duitse onderzoekers Walter Kaufman en Gustav Fock.⁵⁾ Het is bepaald indrukwekkend hoe hulpvaardig iedereen zich opstelde bij het vinden van materialen. Van Duitse en Vlaamse onderzoekers kreeg Vente gegevens in ruil waarvoor hij informatie uit Nederland opstuurde, vaak vergezeld van orgelfoto's. Zo kwam men elkaar tegemoet omdat niemand gemakkelijk de orgels en de archieven kon bezoeken.

PROGRAMMA

In zijn dissertatie zette Vente de toon voor zijn onderzoeksprogramma. Zijn verdere leven bleef hij de uitgangspunten hanteren. Omdat het studiemateriaal in de secundaire literatuur niet was te vinden, was archiefonderzoek nodig, al kwam dat werk hem 'aanvankelijk zeer ondankebaar voor'. Wel ontving hij ook materiaal van collega-onderzoekers, zoals Arie Bouman, Jan Willem Enschedé en Joh. van Meurs.⁶⁾

Hij ontdekte hoezeer er in de zestiende eeuw in Nederland een fabelachtige bloei was geweest op het terrein van de orgelbouw. De literatuur was op dit punt bepaald lacuneus, hoogstens waren er monografische studies van specifieke orgels die glimpen lieten zien van de hoogconjunctuur. Ventes belangstelling voor deze periode werd bevorderd doordat hij het orgelspel van organisten uit die tijd beter wilde begrijpen. 'Merkwaardig dat de orgels van onze grootste organisten gebouwd of hersteld werden door onze beste orgelbouwers.'

Hoewel de concentratie lag op Nederland ten noorden van de Moerdijkbruggen, bekeek Vente ook de invloeden vanuit Nederland op de Duitse, Vlaamse en Franse orgelbouw. Het ging hem vooral om de ontwikkeling van het instrument door de tijd heen. Het onderzoek aan de orgels zelf kwam in *Bouwstoffen* nauwelijks voor.

Ook deed Vente geen onderzoek naar mensuren om de klankkleuren in kaart te brengen. Dat was overigens wel de bedoeling. In 1940 stuurde

D.A. Flentrop hem mensuren van enkele oude orgels, zoals dat van Oosthuizen.⁷⁾ In zijn dissertatie meldde hij dat terrein voorlopig braak te laten liggen. Later schakelde hij voor technische analyses al snel andere deskundigen in, zoals Jan van Biezen. Wat betreft het onderzoek naar kassen en luiken, vond hij dat kunsthistorici zich daarmee dienden bezig te houden.

Dat Vente het aandurfde om te spreken over het 'Nederlandse orgel' geeft haken en ogen. Bestond dat type wel? Uitvoerig schonk hij aandacht aan de verschillen met het Franse orgel, maar over de verschillen met het Duitse orgel bleef hij vaag. Dat is logisch, want ook daar was de orgelkunde nog niet zover dat de stilistische kenmerken goed waren te bepalen.

Vente zorgde voor een begin. In *Bouwstoffen* kwam een repertorium van Nederlandse orgelmakers en hun werken tot omstreeks 1620. Dat maakte het mogelijk – zo vond Vente – om de archivalia en gegevens uit de literatuur op eenvoudige wijze onder te brengen. Het voorkwam dat alle afzonderlijke orgels apart dienden te worden beschreven.

Curieus is dat het derde hoofdstuk een onderverdeling gaf in Brabantse, Utrechtse en Gelders-Overijsselse scholen, terwijl er in het repertorium een verdeling per provincie was: Brabantse en Limburgse, Vlaamse, Hollandse en Zeeuwse, Utrechtse, Gelderse en Overijsselse, Friese en Groninger orgelmakers (en Nederlandse orgelmakers in het buitenland). Dat maakte de worsteling duidelijk om de bewegingen vanuit een helikopterperspectief te beschouwen. Tegelijk was er een streven naar een stilistische benadering met cultuurhistorische trekken. Bij zijn tijdgenoten is dat streven nauwelijks aanwezig en ook later is men soms erg gemakkelijk om deze schoolvorming heen gewandeld.

In het dagblad *Het Vaderland* van 11 september 1942 stond een positieve recensie van *Bouwstoffen*. Specifiek werd genoemd dat de schrijver had gezorgd voor een 'uitgebreide bloemlezing uit de archivalia, die dr Vente bij zijn studie onder de oogen zijn gekomen en die beschouwd kunnen worden als bewijsmateriaal voor zijn conclusies'. Volgens de recensent droeg het boek 'een streng wetenschappelijk en technisch karakter'.

VOORTGANG

Na het werk aan zijn dissertatie ging Vente blijmoedig door op de ingeslagen weg. Op 12 september 1943 schreef zijn promotor A. Smijers hem: 'Het verheugt mij, dat U de studie over het orgel opnieuw hebt begonnen; ik heb er trouwens niet aan getwijfeld dat u hiertoe zoudt overgaan. Ik ben het geheel met U eens, dat de hoofdstukken I en V het zwakke punt zijn in Uw boek en dat het aanbeveling verdient, deze hoofdstukken nog eens grondig te herzien.'

Vente was kritisch op zichzelf; tegelijk zien we dat hij zijn levenswerk had gevonden. Steeds nadrukkelijker profileerde hij zich als orgeldeskundige. Ongetwijfeld droeg daaraan bij dat hij in 1946 secretaris werd van de Rijkscommissie van Advies voor Monumentale Kerkorgels met Smijers als voorzitter.⁸⁾ Deze commissie bracht advies uit bij restauratie van orgels en stelde een lijst van beschermde monumentale orgels op. Het bood Vente de mogelijkheid om op te treden als orgeladviseur bij

3) J. van Biezen, *Het Nederlandse orgel in de renaissance en de barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens* (Utrecht 1995) 9.

4) Archiefnummer HGM 269, niet geïnventariseerd.

5) Brieven van Kaufmann aan Vente 5-2, 12-3, 11-7, 3-10, 1 en 14-12-1941
Brieven van Fock aan Vente: 17 en 23-12-1939, 1-1, 2 en 17-2-1940.

6) Op 18 december 1940 schreef Vente aan A. Bouman. Daaruit blijkt dat hij graag het orgel van de Westerkerk te Amsterdam en het oude Nicolai-orgel in het Rijksmuseum wilde bezoeken. Bouman vroeg zich af van welke orgels Vente mensuren had.

7) Brief D.A. Flentrop aan Vente van 10 oktober 1940. Op 12 februari 1941 beloofde Flentrop Vente mensuren van het grote orgel in de Laurenskerk te Alkmaar.

8) H. Kriek, *Organum novum redivivum* (Buren 1981) 69, 95 en 105. Deze commissie werd in 1956 opgeheven, vanwege alle kritiek.

restauranties.

Er valt veel te verhalen over zijn carrière. In het kader van dit artikel is vooral van belang te melden dat het lukte een academische carrière op te bouwen. In 1958 werd hij wetenschappelijk hoofdambtenaar bij het Instituut voor Muziekwetenschap van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

In 1965 volgde zijn benoeming tot lector in de instrumentenkunde; in 1980 werd dit lectoraat in een professoraat omgezet.⁹⁾ In 1958 publiceerde Vente *Die brabantse Orgel. Zur Geschichte der Orgelkunst in Belgien und Holland im Zeitalter der Gotik und der Renaissance*. Postuum verscheen *Utrechtse orgelhistorische verkenningen: bijdragen tot de geschiedenis der orgelcultuur in de Lage Landen tot omstreeks 1630*.

Hoewel hij een groot oeuvre met orgelpublicaties heeft nagelaten¹⁰⁾, zijn het vooral deze twee werken, samen met zijn dissertatie, die te beschouwen zijn als zijn wetenschappelijke testament. Daarbij valt op dat hij in wezen steeds dezelfde benadering toepaste. In het midden van de aandacht stond het instrument, waarvan hij aan de hand van archivalia de ontwikkelingen schetste. Dankzij zijn paleografische kennis had hij gemakkelijk toegang tot het bronnenmateriaal uit het verre verleden.¹¹⁾ In de tijd dat er nog geen fotokopieën bestonden, schreef Vente de documenten over. Dat alleen al dwingt respect af. Ook zijn studenten motiveerde hij tot archiefstudie, meestal nadat ze bij hem een cursus paleografie hadden gevolgd.

Om te beginnen zijn er de dissertaties die door hem begeleid werden: Gert Oost bracht het oeuvre van het bedrijf Bätz in kaart; Arend Jan Gierveld bestudeerde de achttiende-eeuwse huisorgels (en zorgde voor biografische schetsen van orgelbouwers); Hans van Nieuwkoop beschreef de geschiedenis van de orgels in de Haarlemse Bavo.¹²⁾

Ook waren er doctoraalscripties die getuigden van nijver archiefbezoek. T. Wevers schreef een scriptie over het oude orgel te Naarden (1972) en C.P. de Jong over Weesp (1979).¹³⁾ D.P. Snoep, die kunstgeschiedenis en muziekwetenschap studeerde, maakte een doctoraalscriptie over het voormalige orgel in de Ronde Nieuwe Lutherse Kerk te Amsterdam (1967).¹⁴⁾ Het zijn maar enkele voorbeelden hoe Vente anderen stimuleerde zich in de orgelkunde te verdiepen.

Uit het eigen onderzoek van Maarten Vente, maar ook van anderen,

9) <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/2104/15/17/0> geraadpleegd 9 april 2012.

10) Een groot deel van zijn bibliografie in A. Dunning (red.) *Visitatio organorum. Feestbundel voor Maarten Albert Vente, aangeboden ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag* (Buren 1980) XI-XVIII.

11) A.J. Gierveld, 'In memoriam Prof. dr. Maarten Albert Vente (1915-1989), oud-voorzitter der VNM', *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 39 (1989) 114-115, en P. Peeters, 'In memoriam Prof. dr. Maarten Albert Vente', *Het Orgel*, 85 (1989) 445-446. Peeters: 'Vente was meer historicus dan musicoloog, en om die reden heeft hij vaak kritiek te verduren gehad op zijn publikaties van archivalia over orgels, musici en vroege muziekpraktijken. Die kritiek was in zekere zin wellicht begrijpelijk, maar m.i. is daarbij te vaak uit het oog verloren dat zulke archivalische gegevens belangrijke, en vaak zelfs onmisbare, bouwstenen vormen voor musicologisch onderzoek.'

12) G. Oost, *De orgelmakers Bätz (1739-1849). Een eeuw orgelbouw in Nederland*, (Alphen aan den Rijn 1981 - derde druk). A.J. Gierveld, *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1977). H. van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden, orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem* (Haarlem 1988).

13) T. Wevers, *Het oude orgel te Naarden en het muziekleven in Naarden voor 1795* (Utrecht 1972). C.P. de Jong, *De orgels en klokken van de Grote Kerk te Weesp en hun bespelers in de 16de t/m 19de eeuw* (Utrecht 1979).

14) D.P. Snoep, *Het voormalig orgel in de Ronde Nieuwe Lutherse Kerk te Amsterdam* (Utrecht 1967).

Het getuigschrift dat Christoph Tielmann aan J.H.H. Bätz verstrekke op 1 mei 1733 Archief Bätz-Witte

kwam een reusachtige verzameling met waardevolle documenten voort. Vente was zich bewust van het belang daarvan voor het toekomstige onderzoek; vandaar dat hij zijn orgelarchief aan de Universiteit te Utrecht schonk. Aanvankelijk was dit alles opgeborgen in stalen ladekasten in de hal van het Instituut voor Muziekwetenschap aan de Drift 21 te Utrecht. Elke geïnteresseerde onderzoeker kreeg gemakkelijk toestemming om dit archief te raadplegen. Later kwam het op de kamer van Jan Boogaarts te staan, die als beheerder optrad. Dit orgelarchief van Vente is nu onderdeel van het huidige Utrechts orgelarchief. Naar schatting zijn er 25.000 documenten. Het gaat om archivalia en om dossiers naar aanleiding van zijn orgeladviezen.

ARCHIEF BÄTZ-WITTE

Vente zorgde ervoor dat de Universiteit Utrecht twee belangrijke orgelarchieven verwierf: het Bätz-Witte-archief en het Smits-archief. Hier eerst dat van Bätz-Witte.

Voor orgelliefhebbers klinken de namen Bätz en Witte vertrouwd in de oren. Toch maar even de belangrijkste feiten:¹⁵⁾

Johann Heinrich Hartmann Bätz (1709-1770), afkomstig uit Frankroda in Thüringen, werkte aanvankelijk bij Christiaan Müller, onder meer bij de bouw van het orgel in de Haarlemse Bavo. Hij vestigde zich in 1739 als zelfstandig orgelbouwer te Utrecht. Tot 1849 hebben leden van de familie het bedrijf geleid (Gideon Thomas, Christoffel, Jonathan, Johan Martin Willem). In 1849 nam Christian Gottlieb Friedrich Witte (geboren te Rothenburg in 1802) het bedrijf over; hij was al geruime tijd meesterknecht, ook was hij getrouwd met een lid van de familie Bätz. De firma werd nu omgedoopt in Bätz-Witte. Christians zoon Johan Frederik leidde het bedrijf tot 1902.

Alles bij elkaar zijn er door deze firma een zestig orgels van hoge kwaliteit gebouwd.

Voordat Johan Frederik in 1902 overleed, schijnt hij besloten te hebben – zo beweerde Joh. Enschedé in het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* – dat zijn archief vernietigd diende te worden.¹⁶⁾ Toch

15) Oost, *De orgelmakers Bätz* en T. den Toom, *De orgelmakers Witte. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de orgelbouw in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Heerenveen 1997).

16) Deel 3, kolom 1472: 'Met zijn overlijden eindigde de firma Bätz & Co; overeenkomstig zijn begeerte zijn de archivalia dezer zaak verbrand, waaronder naar verluid werd, nog bescheiden van Christiaan Muller.' <http://www.historici.nl/retroboeken/> geraadpleegd 12 april 2012.

V.I.n.r. J. C. Smits-Boeracker (1759-1850), Franciscus Cornelius Smits (1834-1918), Wilhelmus Josephus Smits (1844-1929) en Franciscus Cornelius Josephus Smits (1878-1928)

bleef er veel gespaard. Dochter Clara, die in 1940 kinderloos overleed, had de restanten in bezit. Na haar dood kwamen die bij een neef terecht. Nadat dit familielid een boek over orgels van Arie Bouman had gelezen, polste hij of deze belangstelling zou hebben voor de collectie. Toen Vente hoorde dat Bouman deze waardevolle stukken van Bätz en Witte had verworven, heeft hij ze, als beheerder van het Instituut voor Muziekwetenschap, aangekocht.

Het archief Bätz-Witte bevat meer dan 400 frontontwerpen, detailtekeningen en technische tekeningen.¹⁷⁾ Fraai is bijvoorbeeld de tekening van het orgel in de Evangelisch Lutherse kerk te 's-Gravenhage (1762).¹⁸⁾ Daarnaast zijn er 48 gestandaardiseerde frontontwerpen, bijna vijftig orgelbestekken en een serie technische berekeningen. Ook is er een boek met metingen en disposities dat vermoedelijk van Christian Bethmann en van Christian Witte is geweest.¹⁹⁾

Belangwekkend voor nader onderzoek zijn de mensuurtafels, zoals die van de frontpijpen van het grote orgel in de Sint Jan te Gouda uit 1893. Daarnaast zijn er diversen, zoals een getuigschrift van J.H.H. Bätz, een vergunning tot het voeren van het Koninklijk Wapen uit 1851, feestredes, brieven en berichten uit tijdschriften en kranten, vaak in de vorm van knipsels. Enkele jaren geleden is een reisdagboek van Christian Witte aan deze verzameling toegevoegd, geschonken door nazaten van de familie Witte.²⁰⁾

Veel stukken uit dit archief zijn in de dissertaties van Gert Oost en Teus den Toom afgebeeld en geanalyseerd. Voor geïnteresseerde onderzoekers blijft er veel interessants over.²¹⁾

ARCHIEF SMITS

Even belangwekkend als het archief Bätz-Witte is het archief Smits. Toch is de inhoud minder bekend en dat komt vooral doordat er nog

17) Bouman had ongeveer honderd tekeningen op calquepapier behouden. Die zijn verworven door Teus den Toom die ze te zijner tijd in het Gemeentearchief Utrecht zal onderbrengen. <http://www.digibron.nl/search/share.jsp?uid=0000000012de18612341285e9f9c130&sourceid=1011> geraadpleegd 23 april 2012.

18) Oost, *De orgelmakers Bätz*, 74.

19) Oost, *De orgelmakers Bätz*, 36. Witte had bij Hoforgelbaumeister Christian Bethmann te Hannover gewerkt.

20) Mededeling Joost van Gemert, Universiteit Utrecht.

21) Het archief is volledig op microfiche gezet. Voor een inventaris: www.mmfp-publications.nl/mmfp_publications/organ.doc geraadpleegd 17 april 2012.

steeds geen uitvoerige studie van deze tak van orgelbouwers is gepubliceerd.²²⁾

De orgelmakers Smits te Reek voerden hun bedrijf van 1815 tot 1925.²³⁾ Ze bouwden zo'n honderd orgels, vooral in Zuid-Nederland. Nicolaas (1790-1831) was autodidact; behalve uit het boek *De Orgelmaaker* van Jan van Heurn (1805), haalde hij veel kennis uit de bestudering van de orgels in zijn omgeving. Als 'meesterproef' begon hij aan het orgel voor zijn geboortedorp.

In die tijd was Franciscus Cornelius Smits (1800-1876) hoofd van de wasblekerij; daarnaast was hij ook penningmeester van het kerkbestuur, en als zodanig moest hij de uitgaven, nodig voor het vervaardigen van het orgel van Klaas, controleren. Daardoor ging Frans het vak van zijn broer Klaas steeds interessanter vinden. Het laatste jaar van de bouw van het Reekse orgel is hij hem gaan helpen en in 1830 stapte hij definitief over naar het orgelmakersvak. Vanaf toen liet hij de wasblekerij aan zijn jongere broer over.

In de tijd daarna leverden de orgelmakers Smits onder andere orgels in de Sint-Petruskerk te Boxel (1842), de Sint-Pieterskerk in 's-Hertogenbosch (1843) (thans in Oirschot), de kerken van Grave (1848), Schijndel (1852) en Aarle-Rixtel (1854). Na 1860 nam Franciscus (Frans II) Cornelius (1834-1918) geleidelijk het bedrijf over. Na de dood van zijn vader, en toen ook zijn broer Wilhelmus (Wilmke) Jacobus (eigenlijk landbouwer) mee ging helpen, werd het weer Gebroeders Smits, orgelmakers te Reek by Grave.

De derde generatie werd gevormd door Henricus (Henri of Harrie) Wilhelmus Josephus (1871-1944), die optrad als leider van de orgelmakerij en zijn jongere broer Franciscus (Frans III) Cornelius Josephus (1878-1928), hoofdzakelijk voor de buitendienst (stemmen en onderhoud). De naam Gebroeders Smits bleef. Te midden van de opkomende fabrieksmatige producten trachtten deze orgelmakers de hoge kwaliteit te handhaven. Ook omdat ze (te) duur waren, nam het aantal opdrachten af. Na 1925 voerde men alleen nog onderhoudswerk uit. Het bedrijf hield op te bestaan na het overlijden van Henricus.

22) Jan Boogaarts is bezig de laatste hand te leggen aan een tweedelige studie over de orgelbouwers Smits (900 blz.). De verschijningsdatum is nog niet vastgesteld. De informatie, hier gepresenteerd, is door hem aangeleverd.

23) *Het Orgel*, 86/4 (april 1990) was volledig gewijd aan de orgelbouwers Smits. Op bladzijde 132 van dat themanummer staat een kort artikel over het Smits-archief.

De eerste generatie Smits werd geïnspireerd door het werk van de orgelmaker Matthijs van Deventer uit Nijmegen. De klank van hun latere instrumenten is breed te noemen, in de kleine orgels komen nauwelijks kwint- en tertregisters voor. Hun instrumenten worden door technische degelijkheid gekenmerkt. Deze orgelbouwers slaagden erin ambachtelijke tradities van vóór 1800 hoog te houden.

Belangrijke delen van het archief van de orgelbouwers Smits zijn bewaard gebleven en werden verworven door toedoen van student muziekwetenschap Jan Boogaarts. Deze jonge organist/onderzoeker interesseerde zich voor deze orgelbouwers en Maarten Vente stimuleerde hem om er zijn doctoraalscriptie aan te wijden (1971).

Een deel van de nalatenschap was na de dood van wasbleker Arnoldus C. A. Smits (1879-1957) in 1957 afgestaan aan Arie Bouman, die het heeft verkocht aan het Universiteit Utrecht. Weer een ander deel (hoofdzakelijk portretten) gaf mr. Van Heeswijk in bruikleen aan het Instituut voor Muziekwetenschap.

Boogaarts verwierf in de loop der jaren een groot aantal archiefstukken (gecodeerd met Bg), die hij aan het Instituut voor Muziekwetenschap afstond op voorwaarde dat daarop tot de publicatie van zijn studie over Smits een embargo zou rusten. De stukken die Boogaarts in latere tijd heeft verworven, zullen te zijner tijd aan de bibliotheek van de Rijksuniversiteit van Utrecht worden afgestaan.

Het archief Smits bevat 1100 documenten: werktekeningen, schetsen, kostenberekeningen, offertes, contracten, technische beschrijvingen (o.a. dispositieboeken), mensuuverzichten, nota's, rekeningenboeken, brieven, tabellen, foto's en andere afbeeldingen. In een uitgave van de stichting *Het Brabantse Orgel* naar aanleiding van een symposium over de orgelbouwers Smits zijn meerdere tekeningen uit dit interessante archief afgebeeld.²⁴⁾

ARCHIEF YPMA

Van de negentiende-eeuwse orgelbouwers Ypma is vrij veel archief bewaard. Dit kwam terecht bij hun opvolger, Jos Vermeulen te Alkmaar. Nu bevindt het zich bij Flentrop Orgelbouw te Zaandam. Het archief Ypma is dankzij bemiddeling van Jan Boogaarts in fotokopie in het Utrechts Orgelarchief te raadplegen; het gaat om kopieën van brieven, rekeningen en kasboeken. Het werd in 1990 zorgvuldig gecatalogiseerd door Wim Loos.²⁵⁾

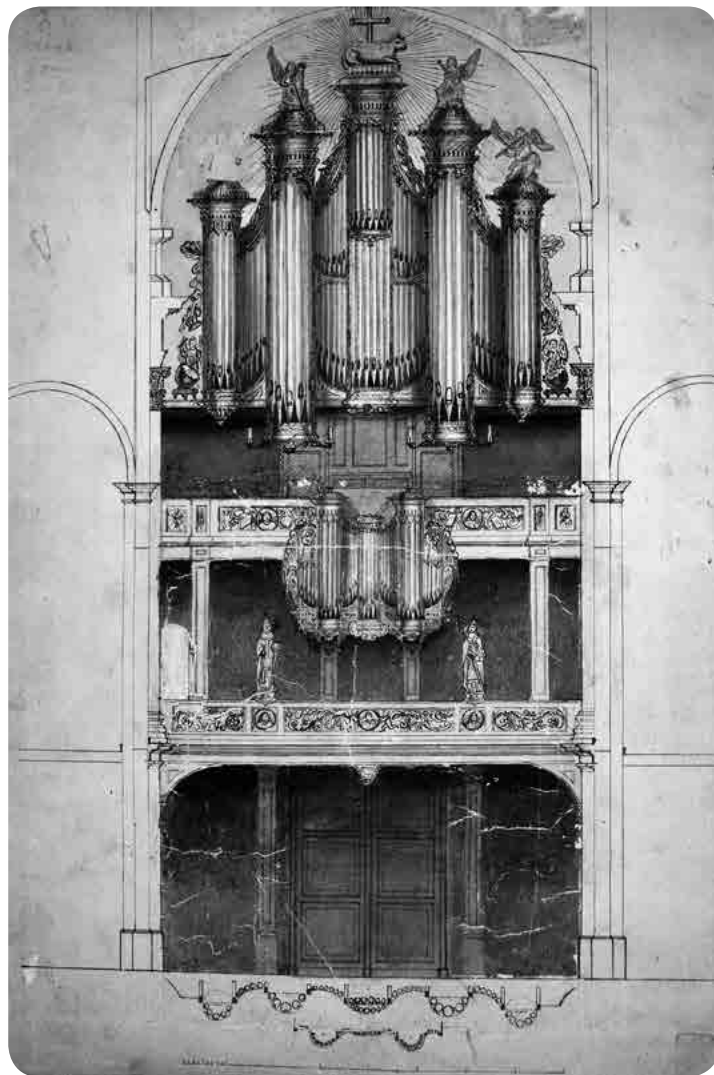
De orgelbouwers Ypma waren actief in de periode 1835-1902.²⁶⁾ De oprichter van het bedrijf, Dirk Sjoerds Ypma (1813-1854), leerde het vak bij de Friese orgelmaker Willem van Gruisen (1788-1843), wiens vader Albert van Gruisen (+1741-1824) heeft gewerkt bij Albert Anthoni Hinsz (1704-1785). Dirk Sjoerds werkte vanaf ongeveer 1835 als zelfstandig orgelbouwer in Bolsward.

In 1842 verhuisde hij met zijn broer Lodewijk Sjoerds (1823-1887) naar Alkmaar en zette daar een nieuw bedrijf op. Zijn broer Eeltje Ypma (1819-1893) zette tot 1893 het bedrijf te Bolsward voort. Na de dood

24) A. Augustus en J. Zoutendijk (red.), *De orgelbouwers Smits, enkele aspecten van hun leven en hun werk* ('s-Hertogenbosch 1996).

25) Wim Loos, *Inleiding tot het werk van de orgelmakers Ypma* (Utrecht 1990). Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht. Hierin is een overzicht van het oeuvre van de Ypma's, waarbij uitvoerig geciteerd wordt uit het Ypma-archief. Loos vertelt dat er ook veel hiaten zijn in het archief, en dan vooral uit 1872-1887.

26) Zie Loos, *orgelmakers Ypma*.

Ontwerp front van het orgel voor de St.-Willibrorduskerk binnen de Veste, Amsterdam. Archief Smits (B1 C75)

van Lodewijk nam diens weduwe de leiding van het bedrijf over, eerst met hulp van meesterknecht Johannes Hilboesen. Toen die een eigen bedrijf begon, assisteerde Jacobus Vermeulen de weduwe.

Vanaf 1897 leidde diens zoon Jos het bedrijf, dat nog steeds bezit was van de weduwe. Drie jaren later werd hij compagnon en in 1902 (na het overlijden van de weduwe) nam hij het bedrijf over.

De Ypma's, die katholiek waren, hebben voornamelijk gebouwd in de nieuwe rooms-katholieke kerken die na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) in Noord- en Zuid-Holland verzezen. Het klankkarakter van hun ambachtelijk gebouwde orgels wordt bepaald door de functie ervan in de katholieke liturgie.

ARCHIEF VERMEULEN

Op de website van de Stichting Utrechts Orgelarchief Maarten Albert Vente staat nog steeds vermeld dat er ook een archief is van de orgelmakerij Vermeulen uit Weert.

Het bewaard gebleven gedeelte van het archief van de firma Vermeulen (Weert) is in het Utrechts Orgelarchief aanwezig. Het omvat bouwtekeningen, kas- en grootboeken, contracten, rekeningen, belastingbescheiden en brieven, in totaal ca. 12.400 documenten. Met name het financieel-economische gedeelte met materiaal uit de Tweede Wereldoorlog is erg interessant.

Wegens ruimtegebrek in het oude gemeentehuis van Weert was dit archief overgedragen aan de Utrechts Universiteit. Vanwege de slechte staat van dit archief is in 2011 besloten het weer terug te brengen naar het Gemeentearchief te Weert in het nieuwe gemeentehuis, waar men bezig is de stukken te conserveren en te inventariseren.

ARCHIEF NÖHREN

In het Utrechts Orgelarchief bevinden zich ongeveer 200 bouwtekeningen en 23 contracten van de orgelbouwers Nöhren. Omstreeks 1978 nam Jan Boogaarts contact op met Anton Nöhren uit Nijmegen, die als orgelmaker was gestopt. Na enige maanden lukte het om deze collectie voor Utrecht te verwerven.

De orgelbouwers Nöhren zijn minder bekend.²⁷⁾ Het bedrijf werd rond 1900 opgericht door Moritz Theodor Christof Nöhren, die geboren was in Asendorf in de buurt van Hannover. Aanvankelijk werkte hij in de orgelmakerij van de gebr. Franssen te Roermond. In 1893 trouwde hij met Maria Francisca Hubertina Franssen. Hij bouwde onder andere orgels in Stavenisse (1900), St.-Martinuskerk te Venlo (1905), Uden (1906), Eerde (1910), Scheulder (1911), Liederholthuis (1915). In het dagblad *Nieuws van de Dag* van 19 januari 1909 staat dat op 15 januari faillissement was aangevraagd voor Th. Nöhren, kerkorgelfabrikant te Roermond; de curatoren waren mr. E. Gompertz en mr. F. Bolsius, beiden te Roermond. Ik heb niet kunnen achterhalen wat er aan de hand was. Op 28 november 1918 overleed Nöhren. In 1925 stond op 25 mei in het *Utrechts Nieuwsblad* te lezen dat zijn weduwe, intussen verhuisd naar Nijmegen, failliet was gegaan.²⁸⁾ Zijn zoon Antonius Theodorus Franciscus Nöhren, geboren op 15 november 1898, heeft in Nijmegen een orgelmakerij gevoerd. Daar is verder weinig over te vinden.

De firma bouwde pneumatische orgels. Nöhren was de ontwerper van een goed functionerend pneumatisch systeem, een variant op de membraamlade van Weigle, bekend als voetjeslade. De orgelbouwer Adema heeft dit systeem geregeld toegepast. Soms leverde Nöhren speeltafels aan Maarschalkerweerd & Zoon.

COLLECTIE MAARSCHALKERWEERD

Sinds 2008 beschikt het Utrechts Orgelarchief over belangrijke stukken die oorspronkelijk van de firma Maarschalkerweerd zijn geweest. Dat bedrijf was in 1840 ontstaan toen Christiaan Stulting (1803-1881) en Pieter Maarschalkerweerd (1812-1882) een maatschap aangingen. Beiden had eerder gewerkt bij orgelmaker Bätz te Utrecht. In 1850 is die maatschap ontbonden en vanaf toen ging Pieter zelfstandig verder. Zijn zoon Michaël (1838-1915) studeerde waterbouwkunde en was een tijd in dienst bij Rijkswaterstaat; vanaf circa 1860 werkte hij bij zijn vader. In 1865 heette het bedrijf Maarschalkerweerd & Zoon. Michaël bouwde orgels die in de traditie van de neogotiek pasten. Deze rooms-katholieke orgelbouwer, lid van het St.-Bernulphusgilde, dat onder leiding van kapelaan Gerard van Heukelum de Nederrijnse gotiek wilde doen herleven, bouwde meer dan 175 orgels. Als één der eerste orgelbouwers noemde hij zich orgelfabrikant, wat wijst op toenemende mechanisatie en gebruikmaking van toeleveranciers. In zijn bedrijf werkten ruim twintig mensen. Na zijn dood werd het bedrijf voortgezet door Cornelis

27) De hier vermelde gegevens heb ik op verschillende websites gevonden.

28) Zie *Utrechts Nieuwsblad* van 25-05-1925, pag. 9, en van 14-11-1925, pag. 5. Geraadpleegd op 14 april 2012 via de site van het Utrechts Archief.

Collage stukken uit het archief Maarschalkerweerd | Foto: Bart Jaski

Hermanus Van Brussel, Johannes Josephus Elbertse en L. Collard. Het bedrijf bleef tot 1940 bestaan.

In het Utrechts Orgelarchief zijn van Maarschalkerweerd drie mensurenboeken te vinden, waarvan één uit 1840. Dit boek is wellicht afkomstig uit de orgelmakerij Bätz, waar Pieter Maarschalkerweerd zijn opleiding kreeg. Daarnaast zijn er twee dispositieboeken, een blaasbalgenboek met afmetingen van balgen, maar ook van pijpen. Dan is er een staat van het metalen pijpwerk, een cahier Weigle (correspondentie met G. Weigle te Stuttgart), twee boekjes met orgeldisposities uit 1901 en 1911, en een bundeling van artikelen die Michael Maarschalkerweerd heeft gepubliceerd in *Het Orgel*. Een nadere beschrijving van de stukken staat in het boek dat Jos Laus publiceerde: *Maarschalkerweerd & Zoon, orgelmakers te Utrecht*.²⁹⁾

De stukken van Maarschalkerweerd waren in bezit van orgelbouwer S.F. Blank uit Herwijnen. Die had ze verworven van de firma J.C. Sanders & zoon, orgelmakers te Utrecht. Blank heeft ze in 2008 aan het Utrechts Orgelarchief geschonken.

ARCHIEF STRUBBE

Orgelbouwer Hendrik Strubbe (1926-1997) had een werkplaats in Vinkeveen. Hij had zich gespecialiseerd in het ambachtelijk bouwen van kleinere orgels en bouwde onder andere in Hilversum, in de rooms-katholieke St.-Vitus, een kleinorgel (1968). De familie heeft 800 documenten, 100 tekeningen, ca. 350 foto's en een kasboek aan het Utrechts Orgelarchief afgestaan. Het is interessant om te zien hoe een betrekkelijk klein bedrijf bestaansrecht heeft gehad.

wordt vervolgd

Met dank aan Bart Jaski, conservator handschriften en oude drukken (raria) van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, voor het fotomateriaal.

29) Jos Laus, *Maarschalkerweerd & Zoon, orgelmakers te Utrecht* (Alphen aan den Rijn 2008) 33-34. Hieraan is ook de eerdere informatie over Maarschalkerweerd ontleend.